

Doğumunun 400. Yıl Dönümünde

KÂTİP ÇELEBİ

Editörler

Bekir KARLIĞA

Mustafa KAÇAR

T. C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

© T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
KÜTÜPHANELER VE YAYIMLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
3241

ANMA VE ARMAĞAN KİTAPLARI DİZİSİ

17

ISBN 978-975-17-3471-6

www.kulturturizm.gov.tr

e-posta: yayimlar@kulturturizm.gov.tr

Kâtip Çelebi / Editörler Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar.-

Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.

400 s.: mk. res.; 28 cm.- (Kültür ve Turizm Bakanlığı
yayınları; 3241. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü
anma ve armağan kitapları dizisi; 17.)

ISBN: 978-975-17-3471-6

I. Karlığa, Bekir. II. Kaçar, Mustafa. III. Seriler.
928.94335

"Bu eser ve içerdiği dokümanlar Bahçeşehir Üniversitesi
Medeniyet Araştırmaları Merkezinin (MEDAM)
katkılarıyla hazırlanmıştır."

Tasarım ve Uygulama

Zeynep Özek

Baskı

FERSA Matbaacılık Ltd. Ş.
Ostim 36. Sk. 5/C-D Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0.312.386 17 00 www.fersaofset.com

Birinci Baskı

2000 Adet

Baskı Yeri, Tarihi

Ankara, 2009

KÂTİP ÇELEBİ'DE İNSAN VE AHLAK

Prof. Dr. Hüseyin SARIOĞLU*

کتاب جهاننا کاتب چلبی

بسم الله الرحمن الرحيم

فأخذه خريد عالم آرا وسراوحة جريد جهان نما زبور افروز جمد و ثنا ذات اقدس
واعلى ايله مزین و مجلی و رونق بخش صلات و سلام سلطان انبیا الیه و شیخ و محلی
قلند قدن صکره شمیر ارباب عرفانه خفی و نهان دکدر که فروغ علم عیثندن فن جغرافیا
یعنی خریطه زده تصویر اولنان صورت بسیط غیرا بر فن خوب و غیر مرغوب که الین
ذوقی اولان دقیقه شناس کاشانه امن و استیناسه مسند نشین چار دانش حضور الین
دورادور سیاحت کن سیاحت جهان کبی برانده عالمی سیر و دور ایدرو اول سیر و سلوک
معنوی و مرتبه علم اجمالی حصونه سبب اولور که مدت العمر سیاحت ایدنار اولقدر
استحضار و احاطه به قادر اولما لرز برای در پی کابلره رجوع و ممارسه ایله اقطار ارض گوشه
یکوشه لوح در ونده بالجمله منتقش اولوب بر طرفی استحضار و قنیه مرأت ذغنه
توجه اولنسه فی الحال اول طرفک اجمال حالی صور حس و خیالده مشاهد و محسوس
کبی اولور و معلوم در که فنونین رفن ذاتند علم اولدوغی جهندن مذموم اولوب الماره
هد و لما جهله مقتضاستندن قطع نظر کاعی محسب العوارض ذم اولنور سه ده دایما
وراء ظهر استغنا ده مهجور اولوب قلماز بلکه احتیاج زماننده الزم لوازم اولور بناء علی
ذلک بوادیده دخی راز تکوین اولنوب مسالک الممالک و جغرافیا کابلری کوریا و یوب شکل
یحی و ردفعاتله مرسوم و مصور قلند قرعیت تدقیقه نوعا فنور کاش ایدی سابقا بعض
جز ایرد بایه سفر تحریک او تار قانون هنر ایلکله میل سابقه شوق جدید لاحق اولوب داعیه
ظهور آتشیدی که اول رسم صفره بیلکله کشیده اوله کن اورو یا مانکنده کتب اسلامیه نیک
کلی قصوری طاهر و زین اقلام اسلامیان اکثر اقالیم و بلدان بیاننده قاصر اولمغله لاتن
دلنده یازینان جغرافیا لردن متأخر کتب اطلس مختصر فی ترجمه و سایر کتب اسلامیه

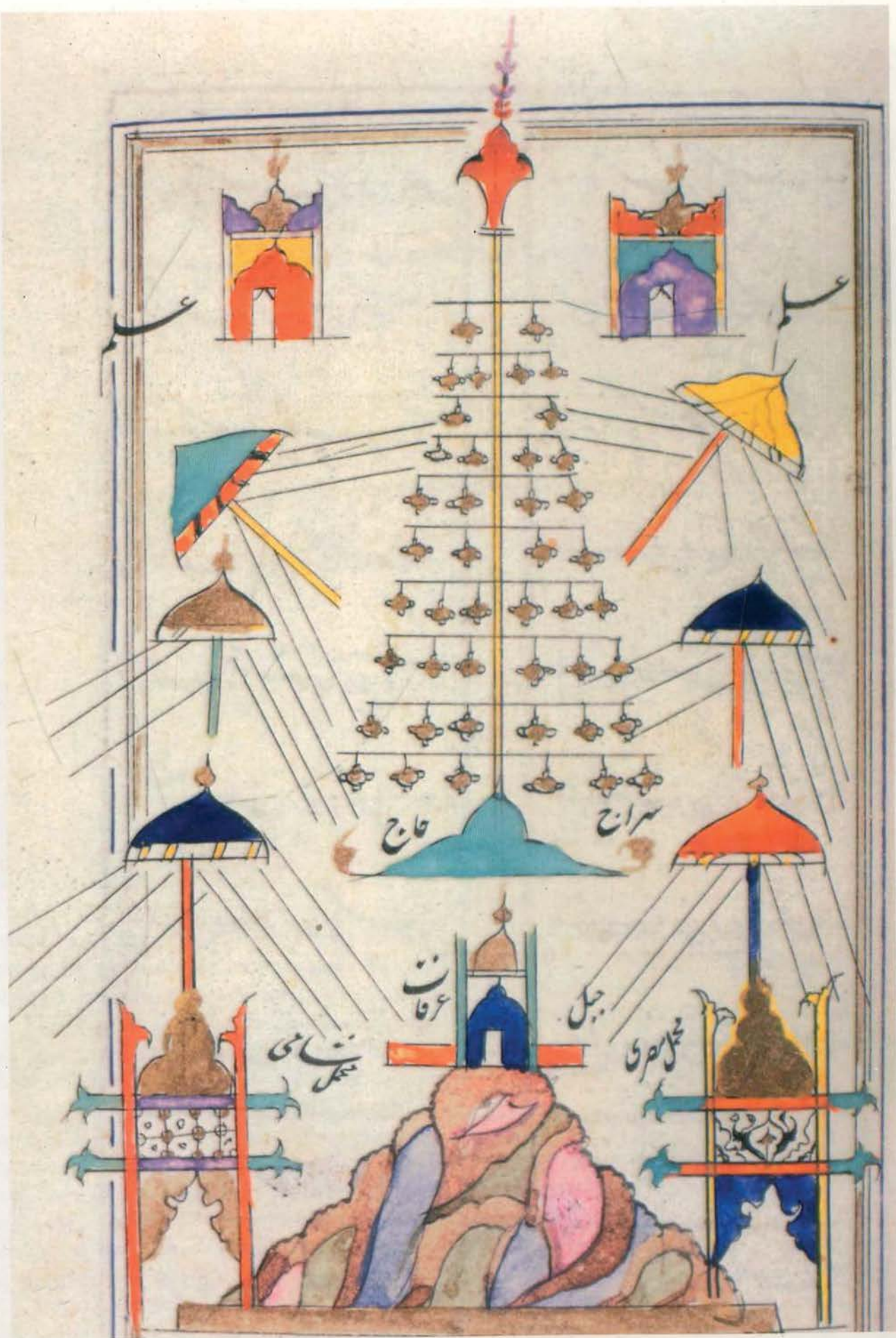
K VI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlının karşı karşıya kaldığı siyasi, mali, dini, ahlaki ve toplumsal bazı sıkıntılardan giderek daha belirgin hâle geldiği bilinmektedir. Bu gelişmede devletin ulaşabilecek olduğu coğrafi sınırlara dayanması kadar, coğrafi keşiflerin de önemli ölçüde belirlediği siyaset, ekonomi ve ticaret hayatının genel yapısında meydana gelen değişimlerin Osmanlı aleyhine şekillenmesinin yanı sıra, gerçekleşen nüfus artışı karşısında ziraata elverişli arazilerin yetersiz kalması da etkili olmuştur. Öte yandan askerî alanda ortaya çıkan olumsuz gelişmeler ile Anadolu'da pek çok sorunu beraberinde getiren çeşitli isyanların çıkması, rüşvet ve kayırmacılığın idari ve ilmi yapıyı da saracak şekilde yaygınlık kazanmış olması gibi hususlar yaşanan bozulmanın bir bakıma sebebi bir bakıma da sonucu sayılabilir. Nitekim Kâtip Çelebi'nin de aralarında yer aldığı bir kısım Osmanlı münevver ve kalem erbabı yaygınlık ve ağırlığını gitgide daha fazla hissettikleri bu olumsuz gidişin sebepleri ve çözüm yolları üzerinde düşünüp lahikalar yazma ihtiyacı duyarak, başta askerî konular olmak üzere siyasi, idari, içtimai ve ilmi alanda alınması gereken çeşitli tedbirler önermiş ve uygulanabileceğini düşündükleri birer ıslahat projesi ortaya koymuşlardır.¹

Bu cümleden olmak üzere Kâtip Çelebi, Osmanlı Devleti'nin idari ve toplumsal yapısında baş gösteren sorunların neler olduğu ve ne gibi tedbirler alınması gerektiği hususundaki tespit ve önerilerini başta *Düstûr'l-Amel li İslâh'l-Halel* ve *Mizânü'l-Hakk* olmak üzere çeşitli eserlerinde ifade etmiştir. Osmanlı münevverinin yaklaşık üç asır boyunca temel problem olarak gündemini işgal eden ıslah, tanzim, teceddüd vb. kavram ve tartışmalar etrafında ortaya konan eserlerin etkisi göz ardı edilemese de on dört yaşından itibaren Anadolu ve Asya topraklarında katıldığı seferler, Kâtip Çelebi'nin bu konudaki düşüncelerinin şekillenmesinde daha belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Önceki müelliflerce daha başka terim ve kavramlarla da ifade edilmekle beraber Kâtip Çelebi'nin bozulma olgu ve sürecini inhiraf, ihtilal, halel; bu gidişin önlenmesi ve düzeltilmesini de ıslah, nizam ve itidal şeklinde kavramsallaştırdığı görülmektedir. Ona göre bozulmanın yaşandığı idari, askerî, toplumsal alanda ve ilmiye alanında olduğu kadar dinî ve ahlaki alanda da ıslahat yapılması kaçınılmazdır.²

Saltanat kavgalarının yanı sıra, Anadolu'nun Timur tarafından işgal edilmesi, Celali isyanları ve benzeri nedenlerle ortaya çıkan karışık-

lıkların ihtilal olarak değerlendiren Kâtip Çelebi, hazine ve askeriye'nin işleyişinde yaşanan bozulma ve reayanın işlerindeki karışıklığı da yine aynı terimle ifade eder. O, insana benzettiği devlet ile toplumun sıhhatini etkileyen olumsuz gelişmeleri de yine aynı kökten olan *halel* ve *muhtell* terimleriyle işaret eder. Devletin işleyiş düzeninin bozulmasını, olması gereken durumdan bir sapma olarak görerek bunu "*inhirafı mizac-ı devlet*" şeklinde dile getiren Kâtip Çelebi'ye göre bu inhiraf ve ihtilal neticesinde yalnızca kasaba ve köyler *harap* ve *berbat* olmakla kalmamış, aynı zamanda halkın sırtına vurulan vergi yükü gitgide ağırlaşarak *zulüm* boyutuna varmıştır.³ Burada sözü edilen zulüm, daha ziyade idari uygulamada ortaya çıkan pratik sorun, bozulma ve aksaklıklarla ilgili olup bunun gerisinde ise emanetin ehline verilmemesi, rüşvet, iltimas vb. bazı beşerî zaafırlar ile ahlaki yozlaşma yatmaktadır.

Kâtip Çelebi, İslam düşünce ve bilim geleneğinin yeniden keşfine yönelik olarak kaleme aldığı *Keşfü'z-Zunûn*'un giriş çerçevesini oluştururken "bilimlerin ve yazılı kültürün kökeni" (Menşeu'l-Ulûm ve'l-Kütüb) başlığı altında ele aldığı bilimler ve uygarlık ilişkisi meselesini, insanın doğal yapısı ve toplumsal doğası kavramları üzerinde dayandığı gibi,⁴ fert, toplum ve devlet hayatındaki birtakım olumsuzlukların ortaya çıkışı ve ıslahı meselesini de yine aynı kavramlar bağlamında irdeler. Kâtip Çelebi'nin insan anlayışı, onun kendi entelektüel duruşu olarak ifade ettiği "*ışrâkıyyü'l-meşreb*" oluşu⁵ doğrultusunda şekillenmiştir. Vakıa düşünürümüzün açıkça kendine özgü olduğunu iddia yahut ima ederek dile getirdiği herhangi bir insan tanımından/tasavvurundan söz edemesek de pek çok konuda olduğu gibi yararlandığı geniş kaynak yelpazesinden seçerek ve tercih ederek yaptığı alıntı ve aktarmalar, onun insan anlayışını ele verecek değerdedir. Nitekim Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış çeşitli eserlerden seçip topladığı bilgileri bir araya getirdiği *Tuhfetü'l-Ahyâr fi'l-Hikem* ve'l-Emsâl ve'l-Eş'âr adlı eserinde yer alan insan, insanlık, insanın üstünlüğü ve imtiyazına ilişkin ifadeleri, onun bu konudaki yaklaşımının bir tezahürü saymak gerekir. Bu durumda Kâtip Çelebi'ye göre insan, âdeta kâinatın küçük bir modelidir (âlem-i suğrâ, mikrokozmos). Ruh-beden bütünlüğünden oluşan insanda, yerden göklere kadar kâinatta ne varsa hepsinin sahip olduğu özelliklerin bir benzeri bulunmaktadır ve bu anlamda her bir insan küçük bir âlemdir. İnsan, ruh ve beden bakımından diğer bütün canlılardan üstün ve değerlidir. Onun ruh bakımından üstünlüğü sahip olduğu "dü-

şünme melekesi iledir ki bununla insanda akıl, bilgi, hikmet ve tedbir görülür. İnsanın beden bakımından üstünlüğüne gelince onda işleyen bir el vardır, konuşan bir dil vardır ve boyunun dik oluşu, bu dünyada ne varsa hepsine hâkim olduğunun tanığıdır." Bu anlayışı Kur'an ayetleriyle destekleyen Kâtip Çelebi, insanın insan olması itibarıyla kâinatın en üstün yarattığı olmasının şarta bağlı bulunduğuna, insanın ancak bu şarta riayet etmek suretiyle gerçek anlamda üstün ve imtiyazlı hâle geleceğine dikkat çeker: İlim ve sağlam amel. Çünkü insan "güneşin ışığı, ayın aydınlığı, havanın letafeti/inceliği, suyun berraklığı, aslanın cesareti, eşeğin tahammülü/sabrı, karganın ihtiyatı" vb. gibi iyi, güzel ve olumlu özelliklerin yanı sıra "gecenin karanlığı, dağların kesafeti/yoğunluğu, domuzun hırsı, tilkinin kurnazlığı, alıcı kuşların korkaklığı" vb. gibi kötü, çirkin ve olumsuz özellikleri de doğasında barındırmaktadır. Diğer taraftan onun dışa dönük yüzü beş duyu, iç dünyası ise "takva" ile süslenmiş; böylece insan, bitki ve hayvanlarla olduğu kadar meleklerle de ortak bazı özellik ve yeteneklerle donatılmıştır.⁶

Bu yapısıyla bir kavşak noktasında konumlanan insanın önünde biri onu yüceltecek diğeri ise alçaltacak iki yol bulunduğunu belirten Kâtip Çelebi şöyle der: "Bundan dolayı ulu Tanrı "Biz ona iki yol gösterdik." buyurmuştur ki bunlar bir yönden akıl ve boş heves, bir yönden ahiret ve dünya, bir yönden doğru yolda yürüme ve yoldan sapma, bir başka yönden Allah'a kul olma ve şeytana kul olma, aydınlık ve karanlık, yani erdem ile kusur ve hayat ile ölüm yollarıdır." Dolayısıyla insan ilme dayalı doğru seçimlerle ortaya koyacağı sağlam ameller sayesinde yücelecek, hak ettiği imtiyazı elde edecektir. Bu noktadan hareketle düşünürümüz şu çarpıcı tespiti ulaştırmaktadır: "İnsanlık kelimesinin taşıdığı anlam ahlak ile güzel hareketlerden ibarettir."⁷ Şu hâlde Kâtip Çelebi açısından bakıldığında ahlak insanın varlık gayesini, küçük âlem olan insanın doğal yapısı ve toplumsal doğası da ahlakın varlık zeminini teşkil etmektedir.

Kâtip Çelebi'nin ahlâk anlayışını -onun insanın hak ettiği imtiyazlı konuma yükselmesinin şartı olarak gördüğü "ilim ve sağlam amel" formülü göz önünde tutulduğunda- biri ilimlerin sınıflandırılması bağlamında nazari ahlak, diğeri fert ve toplum hayatındaki tezahürleri bağlamında amelî ahlak olmak üzere iki boyutta ele almak mümkün görünmektedir.

Kâtip Çelebi, her ne kadar kendine özgü bir ilimler tasnifi ortaya koymuş değilse de⁹ ölümsüz eseri *Keşfü'z-Zunûn*'un mukaddimesinde öncelikle "bilginin tanımı ve ilimlerin taksimi" meselesini ele alırken klasik kelim ve felsefe kitaplarında yer alan on beş farklı bilgi/ilim tanımını değerlendirmiş; ardından eski ve yeni olma, kavram veya kanıtları, ürettikleri bilgi türü ve konuları bakımından birbirinden farklılaşan ilimlerin bir kısmına "ulum", diğer bir kısmına ise "sanâi" denildiğine dikkat çekerek "muteber" bulunduğu beş ayrı ilimler taksimini sıraladıktan sonra kendi tercihini de açıkça belirtmiştir. Bunlardan ilki Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. Sa'deddîn et-Teftazânî el-Herevî el-Hafid'e (ö. 916/1510), ikinci ve üçüncüsü Muhammed Emîn b. Sadreddîn Eş-Şîrvânî'ye (ö.1036/1626), dördüncüsü İbn Sînâ'ya, beşincisi de Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'ye (ö. 968/1561) aittir.¹⁰ Kâtip Çelebi'nin "hepsinden daha iyi/güzel" (ahsen mine'l-cemî) olarak nitelendirdiği ve tercihe şayan bulduğu Taşköprülüzâde'nin ilimler taksimine göz atıldığında şöyle bir şema karşımıza çıkmaktadır:

eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye adlı eserinde Osmanlı ilim ve düşünce hayatını ulemanın biyografileri ve ilmî şahsiyetleri bağlamında sergilemeye çalışan Taşköprülüzâde, biyobibliyografik ve ansiklopedik bir eser olan *Miftâhu's-Sa'âde* ve *Misbâhu's-Siyâde*'de ilim ve düşünce tarihinin yaşadığı döneme kadar olan devresinde temel disiplinler ve alt dalları ile sanat, zanaat ve meslek olarak nazari/teorik ve amelî/pratik düzeyde oluşan birikimi, 300'ü aşkın bilgi alanı hâlinde ve her birini "ilim" kabul ederek kapsamlı bir tasnife tabi tutmuştur. Onun, yaptığı bu "ilimleri sınıflandırma" işini "ilmü Tekâşîmi'l-Ulûm/ilimlerin taksimi ilmi" adıyla metafiziğin bir alt dalı ve başlı başına bir disiplin olarak belirlemesi ise dikkate değer bir husustur.¹¹ *Miftâhu's-Sa'âde*'yi kaleme alırken plan ve tarz itibarıyla İbnü'l-Ekfânî'nin *Irşâdül-Kâsîd*'ini örnek aldığı anlaşılan ve ilimlerin sınıflandırılmasında İbn Sînâ'nın *Aksâmu'l-Ulûmi'l-Akliyye* adlı risalesinden çok büyük ölçüde yararlandığını belirten¹² Taşköprülüzâde, her biri "devha" adını taşıyan yedi grup hâlinde sınıflandırdığı ilimleri, ayrıca, "taraf" adını verdiği iki ana başlık altında toplamıştır. Tablodan da anlaşılacağı üzere Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*'nin "birinci taraf"ını İbn Sînâ'nın yaptığı ilimler tasnifi ile İbnü'l-Ekfânî'nin uyguladığı yöntem ve üslubu örnek alarak telif ve tasnif etmişken, eserin "ikinci taraf"ının Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmid-Dîn*'de ortaya koyduğu anlayış ve tertibine dayandığı, hatta bu eserin bir özetini yaptığı görülmektedir.¹³

BİRİNCİ TARAF						İKİNCİ TARAF
1. Devha YAZI İLİMLERİ	2. Devha DİL İLİMLERİ	3. Devha MANTIK İLİMLERİ	4. Devha NAZARİ HİKMET	5. Devha AMELİ HİKMET	6. Devha DİNİ İLİMLER	7. Devha BÂTİN İLMİ
Yazı Sanatı	Kelime Bilgisi	Mantık	Metafizik	Ahlak	Kıraat	İbadat
Harflerin Yazılışı	Cümle Bilgisi	Münazara Usulü	Metafiziğin Alt Dalları	Ev İdaresi	Rivayet-i Hadis	Adat
	Arap Dili		Fizik	Siyaset	Tefsir	Mühlikât
			Fiziğin Alt Dalları	Amelî Hikmetin Alt Dalları	Dirayet-i Hadis	Münciyat
			Fiziğin Alt Dallarının Dalları		Usul-i Fıkıh	
			Matematik Geometri Astronomi Aritmetik Musiki		Fıkıh	
			Geometrinin Alt Dalları		Usul-i din	
			Astronominin Alt Dalları		Dinî ilimlerin alt dalları	
			Aritmetiğin Alt Dalları			
			Musikinin Alt Dalları			
	Taşköprülüzâde'nin İlimler Tasnifi					

Keşfüz-Zunûn'un mukaddimesinde ahlak ilmini Taşköprülüzâde'nin bu ilimler taksimini takiben amelî hikmetin bir dalı olarak değerlendiren Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk*'ın girişinde ilimleri önce şeri ve akli ilimler şeklinde ikili bir tasnife tabi tutmuş, ahlakı burada da yine akli ilimlerin bir alt dalı olarak gördüğü amelî hikmet kapsamında ele almıştır. *Keşfüz-Zunûn*'da "hikmet ilmi"ni zihinde ve dış dünyada bulunan varlıkları konu alan Kâtip Çelebi, insanın gücü ölçüsünde eşyanın hakikatini kavrayarak dünya hayatında nazari yetkinliğe, uhrevi hayatta ise saadet ve kurtuluşa ermesini amaçlayan ilim olarak ortaya koyar. Ona göre hikmet ilminin konumuzla ilgili olan amelî kısmı üçe ayrılır: Kişinin birey olması bakımından faziletlerle süslenmesi, reziletlerden arınması ile ilgili olan dalı ahlakın güzelleştirilmesi (*tehzibü'l-ahlâk*); ebe-

veyn ve çocuklar, efendi ve hizmetçiler gibi ortak bir hayatı paylaşan topluluğun münasebetleri ve işleriyle ilgili olan dalı evin yönetimi (*tedbîrü'l-menзил*); şehir ve ülkede bir arada yaşayan topluluk ilişkilerinin sağlıklı işlemesine ilişkin dalı ise siyaset ilmi (*ilmü's-siyâse*) veya ülke yönetimi ilmi (*ilm-i tedbîrî'l-medîne*) olarak adlandırılır.¹⁴

Şirvânî'nin *el-Fevâ'idü'l-Hakâniyye*'sinden hareketle "ilmü'l-ahlâk"ın "faziletlere ve nefsin faziletleri elde ederek onlarla nasıl donanacağı, ayrıca reziletlerle ve nefsin reziletlerden nasıl arınarak korunacağına ilişkin bir ilim olduğu; konusunun da (mevzû) huylar ve melekeler ile bunlarla vasıflanması bakımından nefsi nâtıka" olduğunu belirten Kâtip Çelebi, ahlak felsefesinin önemli

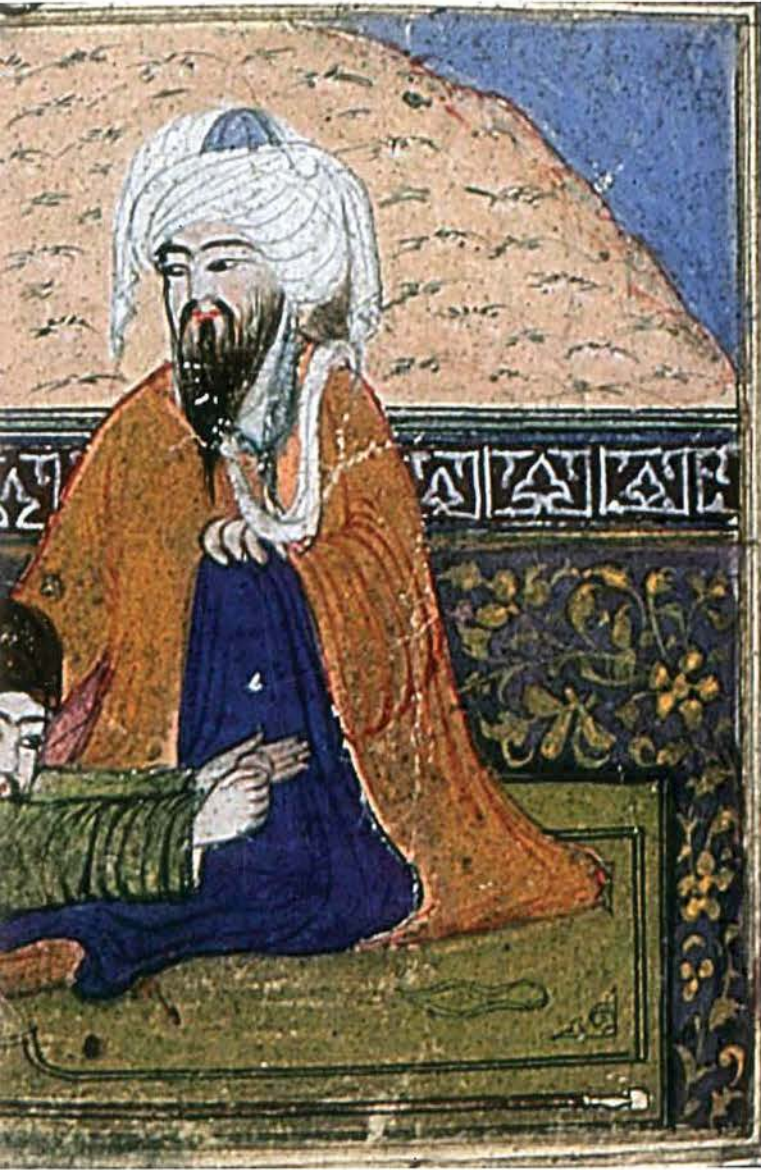

TSMK No. H-1654-286-A

tartışmalarından birine dikkat çektikten sonra kendi yaklaşımını dile getirir: Bu ilmin yararı ancak ahlakın/huyların değişim ve dönüşüme elverişli olması durumunda gerçekleşecektir, oysa görünen durum bunun tersinedir. Aynı şekilde ahlak mizaca bağlı olup mizaç değişime elverişli değildir. Düşünürümüz "hulk" yahut "huy"un, kendisi vasıtasıyla nefisten fiillerin düşünüp taşınmaksızın kolaylıkla sadır olduğu bir meleke olduğu şeklindeki anlayıştan da söz eder. Bu yaklaşıma göre meleke nefiste yer eden derin/köklü bir nitelik olup süratle yok olup gitmez. Melekeler biri tabii diğeri alışkanlık türünden olmak üzere iki kısmdır.

Tabii olan meleke, kişinin yaratılışının temelindeki mizacı olup kendisinde gizlenmiş özel niteliğin nasıl olaksa öyle olmasını sağlayan en yakın sebep olmak bakımından uygun/hazır durumdadır. Alışkanlık türünden olan meleke ise başlangıçta kişinin kendi seçimi/ihtiyarı, tekrarlama ve alıştırma yapmasıyla fiilen açığa çıksa da giderek kendisinden fiilin kolaylıkla ve düşünüp taşınmadan ortaya çıktığı bir melekeye dönüşür. Ahlak ilminin yararı da işte bu noktada kendini gösterir: Bu ilim tabii melekeye nispetle nefiste gizlenmiş olan huyların açığa çıkarılmasını, alışkanlık türünden melekeye kıyasla da huyların elde edilmesini

sağlar. Hz. Peygamberden rivayet olunan "Ben mekârim-i ahlâkı tamamlamak için gönderildim." hadisine atıfta bulunan Kâtip Çelebi, buradan hareketle amelî hikmetin hedefini dinin/şeriatın gerçekleştirdiği, yani din ile ahlak arasında sıkı bir ilişki bulunduğu sonucuna varmış görünmektedir.¹⁵

Bu yazının sınırlarını zorlamamak bakımından Kâtip Çelebi'nin amelî ahlakın genel ilkeleri olarak gündeme getirdiği hususlara dikkat çekmekle yetinmek durumundayız. Yukarıda dile getirildiği üzere, ahlaki insanın varlık gayesi; insanın doğal yapısı ve

toplumsal doğasını da ahlakın varlık zemini olarak gören düşünürümüz, ta başından buyana insanların bölük bölük olduğu, her bir bölüğün kendine has anlayış ve tutumu bulunduğu, yine hepsinin kendi yolunu beğenip onu başkalarınınkinden üstün tuttuğu gerçeğini herkesin öncelikle bilip kabul etmesi gerektiğini önemle vurgular. Bireyler ve toplumlar arasındaki çoğu çatışma ve çekişmenin bu gerçeği bilmemek yahut bilmezden gelmekten kaynaklandığını düşünen Kâtip Çelebi, her toplumun sosyal yapı, töre, gelenek ve görenekleri ile toplu hâlde yaşamanın ve medenileşmenin gereklerini öğrenmeyi kaçınılmaz görmekte, ayrıca bütün insanların bir gidişte ve aynı tutumda birleşmesini ummanın beyhude olduğunun öncelikle idrak edilmesinin zaruretine vurgu yapmaktadır.¹⁶

Bu gerçek göz ardı edildiğinde ortaya çıkacak olan sonuç, Kâtip Çelebi'ye göre *taassup* ve *taklit* olacaktır. Zira insanlar, topluluklar ve toplumlar arası farklılıkların nereden kaynaklandığını anlamaya yönelik bir *tetkik* ve *tahkik* zihniyeti ve çabasının olmadığı yerde *taassup* ve *taklide* düşmek kaçınılmazdır. Kâtip Çelebi'ye göre ilmi hayatta ortaya çıkan *taassup* ve *taklit* ise toplumda *ihtilaf* ve *tefrikanın* artması, insanlar arasında *cidâl*, *niza*, *kıyl ü kal*, *dahl* ve *taaruz* gibi davranışların yaygınlaşması gibi çok daha vahim sonuçların doğmasına yol açacaktır. Bundan korunmanın yolunu akıl ile nakli ikiz kardeşler olarak görmekten geçtiğini belirten Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk*'ı da insanlara bu gerçeği gösterebilmek amacıyla kaleme aldığını dile getirir.¹⁷

Ona göre mutlaka farkında olunması icap eden bir diğer gerçek de özellikle dinî konularda yerleşik ve yaygın hâle gelmiş olan anlayış ve algılamaların düzeltilmesinin imkânsız denecek ölçüde zor, tümüyle ortadan kaldırılmasının ise imkânsız olduğudur.¹⁸ Bu itibarladır ki Kâtip Çelebi *Mizânü'l-Hakk*'ta Osmanlı toplumunda yaşanan olumsuzlukların tespiti ve ıslahı meselesini irdelerken, örneklerini daha çok dinî boyutu olan konulardan seçmiştir.

Gerek bireysel gerekse toplumsal ahlak bakımından dikkate alınması gereken bir başka unsur da toplumsal âdet ve geleneklerdir. Kâtip Çelebi'ye göre halkın alışkanlık hâline getirdiği âdet ve gelenekleri dikkate almadan bir bidati ortadan kaldırmaya çalışan kimse boşuna çaba gösteriyor demektir, çünkü halk, ister sünnet ister bid'at olsun alışıp benimsediği bir davranışı yahut anlayışı

terk etmez. Nitekim o, *Mizânü'l-Hakk*'ta ıslahata konu kılınması düşünülen anlayış ve uygulamaları, mutlaka âdet ve gelenekler bağlamında tartışıp değerlendirmiştir.¹⁹

Halkın bidat dahi olsa niçin âdet ve geleneklerinden vazgeçmediği hususunu özellikle tartışan Kâtip Çelebi'ye göre bu da yine beşeri zaafılardan ileri gelmektedir. Bu zaafılardan ilki dünyalık çıkarlar ile şan ve şöhrete ulaşma tutkusudur. Nitekim o bu tespiti ni muasır olan tasavvuf ehline atfettiği bir örnekle pekiştirmeye çalışır "Onların uzun zamandan beri geçim vasıtası, çoğalma yolu ve ayakta durmaya, tutunmaya dayanak kıldıkları höykürme tuzağını bozmaya kimse çalışmamış, bununla birlikte zahir uleması üzerlerine lazım olan kötölemeyi ve sataşmayı yapmak üzere nice risaleler yazmışlardır. Onlar da bildiklerinden kalmayıp bizim işimiz ve geçinmemiz tekke ve mürit çokluğuyladır. Her ne ise bir tarikatın örf ve ayinini ortadan kaldırmak nasıl kabil olur? Nice yüzyıldan beri uyup geldiğimiz töreler ve yapa geldiğimiz ayinler aramızda yerleşmiştir. Bidat ise de yaparız diyerek kendilerinin geçim vasıtası olan işi ahmaklık edip sırf onun bunun kötölemesi ve sataşmasıyla bırakmadılar."²⁰

Bidat dahi olsa âdet ve gelenekten vazgeçilmemesinin ikinci nedeni, etkitepki prensibine uygun olarak yasaklanan bir şeyin halk için daha çekici hâle gelmesiyle ilgilidir. Kâtip Çelebi buna zahir uleması dediği Kadızâde ve taraftarlarının âdet ve gelenekleri dikkate almaksızın bir şeyin dinî hükmünü doğru tespit etmeden ortaya koydukları yasakçı tavırlar karşısında halkın sergilediği tu-

tumu örnek gösterir. Diğer taraftan düşünürümüze göre ihtilaf ve tartışmaya açık bazı meselelerin sürekli gündemde tutulmasının da bir başka şekilde çıkar amacı güttüğü açıktır.²¹

Âdetler ve alışkanlıkların terk edilmesindeki zorluğun bir diğer nedeni olarak bunların insan tabiatında ne denli yer ettiğini göstermek üzere Kâtip Çelebi, özellikle tütün, kahve ve keyif verici maddeler üzerinden yapılan tartışma ve yasaklamaları ele alır. O kadar ki çok sıkı takibat ve şiddetli cezalar karşısında bile insanların âdeti ikinci bir tabiatı hâlini alan içki ve tütün kullanma alışkanlığını terk etmedeki zorluğunu, IV. Murad'ın tedbirlerinin etkisiz kalması açıkça göstermiştir.²²

Bütün bu tespitlerine rağmen Kâtip Çelebi, yine de toplumda yerleşmiş bazı batıl inanış ve yanlış uygulamalara dikkat çekmekte; usulünce, ifrat ve tefrite düşmeden, lüzumsuz çekişme ve kavgalara yol açacak tavırlar sergilemeden yürütülecek mücadelenin gereğine de vurgu yapar. *Mizânü'l-Hakk*'ı dört zümreye yönelik dört öğüt ile hitama erdirmiştir.²³ Bu durumu, onun genel ahlak yanında kişilerin toplum içinde üstlendikleri görev ve sorumlulukların gerektirdiği birtakım özel ahlaki kıstasları gözetmeleri anlamında olmak üzere, bir bakıma meslek ahlakı/adabının önemine dikkat çektiği şeklinde değerlendirmek mümkündür. Öğütlerini ortaya koyarken muhatap olarak halkın yanı sıra "yönetici", "vaiz" ve "öğrenci"yi belirlemiş olması, Kâtip Çelebi'nin ahlak ile siyaset, din ve ilim arasında gördüğü/kurduğu yakın ve derin ilişkinin bir göstergesi sayılmalıdır.

Dipnotlar

- * İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk-Islâm Düşünce Tarihi Ana Bilim Dalı
1. Bk., Mehmet İpşirli, "İslahat", TDV İslam Ansiklopedisi, XXIX, İstanbul 1999, s. 170-174.
 2. Bk., Eşref Altaş, "Kâtip Çelebi de İslahat Düşüncesi", Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları dergisi, Sayı 12, Ekim 2007, s. 273-313.
 3. A.yer.
 4. Bk., İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 18, İstanbul 2000, s. 79-99.
 5. Kâtip Çelebi, Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâtü'l-fuhûl, Şehit Ali Paşa Ktp. nr. 1877, vr. 271a (aktaran İ. Kutluer, a.g.m.).
 6. Kâtip Çelebi, Tuhfetü'l-Ahyâr fî'l-Hikem ve'l-Emsâl ve'l-Eş'âr (aktaran O.Şaik Gökyay, Kâtip Çelebi Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler, İstanbul, ts., T. İş Bankası Kültür Yay., s. 389-392.)
 7. A.yer.
 8. A.yer.
 9. Bkz., Mustafa Kaçar, "Kâtip Çelebi'de Bilim Tasnifi", burada s. ??
 10. Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zunûn fî Esâmi'l-Kütûbi ve'l-Fünûn, nşr. Ş. Yalıtıkaya, R. Bilge, İstanbul 1971, I, 3-4, 11-18; ayrıntılı bilgi için bk., İ. Kutluer, a.g.m.
 11. Taşköprüzâde, Miftâhu's-sa'âde, naşirlerin mukaddimesi, I, 63-64.
 12. A.g.e., I, 324.
 13. Ayrıntılı bilgi için bk., H. Sanoglu, "Taşköprülüzâde'de İlim ve Felsefe", Taşköprü'den İstanbul'a. Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzâdeler Sempozyumu, Kastamonu-Taşköprü, 2006 s.51-54.
 14. Kâtip Çelebi, Keşfüz-Zunûn, I, 676.
 15. Kâtip Çelebi, Keşfüz-Zunûn, I, 35-36.
 16. Kâtip Çelebi, Mizânü'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ehakk, Türkçesi, O. Şaik Gökyay, Kabaılcı, İstanbul 2008, s. 23-24.
 17. A.g.e., s. 15.
 18. A.g.e., s. 24.
 19. A.g.e., s. 64-65, 68, 73.
 20. A.g.e., s. 34, 90-91.
 21. A.g.e., s. 76, 92-94.
 22. A.g.e., s. 38-47.
 23. A.g.e., s. 106-109.

